

*Hitkins Keyit**Urban-Şampeyndəki İllinoys Universitetinin tarix üzrə professoru*

QAFQAZ ALBANLARI VƏ ƏRƏB XİLAFƏTİ: VII–VIII ƏSRLƏRİN BÖHRANI

VII əsrin beşinci onilliyində ərəblərin Qafqaz Albaniyasını istila etməsi və Albaniyanın tədricən xilafətin siyasi və iqtisadi quruluşlarına inteqrasiyası labüd olaraq Albaniya dövlətinin və cəmiyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu hadisələr isə, öz növbəsində, Albaniya əhalisinin kütləvi surətdə və uzun əsrlər boyu davam edən assimilyasiyasında mühüm rol oynamışdır. Albaniya nümunəsi Şərqi Avropanın və Yaxın Şərqi tarixini araşdıranlar üçün bir sıra səbəblərə görə ibrətamiz xarakter daşıyır. Ərəb istilasını müsəlmanların Kitab əhli üzərində hakimiyyətinin xarakterinə aydınlıq gətirən yeni faktları təmin edir və özündə Osmanlı türklərinin sonralar cənub-şərqi Avropada bərqərar etdiyi rejimlə çox sayda analogiya ehtiva edir. Ərəb işğalının mədəni və sosial sahədə törətdiyi sarsıntılar və onların Albaniya əhalisinin ayrıca etnik icma kimi sağ qalması baxımından nəticələri Cənub Şərqi Avropa tarixini öyrənən tələbələrə Dakianın eramızın II və III əsrlərində Roma tərəfindən işğalından sonra dakialıların taleyini xatırlada bilər. Dakialıların məruz qaldığı romanlaşdırma, bir neçə istisna xaric, Dakiya dilini, mədəniyyətini və dinini demək olar ki, tamamilə yox etmişdir.

Bu məqələmdə əvvəlcə Qafqaz Albaniyasının ərəblər tərəfindən işğalı ətrafındakı vəziyyət nəzərdən keçirilir, sonra ərəb hökmranlığının mahiyyəti ilə albanların sonrakı taleyi arasındakı əlaqə təhlil olunur.

Başlanğıcda ərəb istilasını ərəfəsində Albaniyanın siyasi və sosial quruluşunu qısaca nəzərdən keçirmək yerinə düşərdi. VII əsrin əvvəlində Albaniya yerli sülalə olan Mehranilərin hakimiyyəti altında yarım-müstəqil knyazlıq idi. Albanlar İranın Sasani padşahlarını öz süzerenləri kimi qəbul etsələr və onlara vergi ödəsələr də, siyasi muxtariyyətlərini, kilsələrinə və ənənəvi sosial iyerarxiyalarını qoruyub saxlaya bildirmişdilər.

Albaniyanın siyasi və sosial quruluş sistemi Qafqazdakı qonşu ölkələrin quruluşları ilə eyniyyət təşkil edirdi. Knyaz kifayət qədər güclü hakimiyyətə malik idi. Onun bu gücü əsas etibarilə iri torpaq sahələrinə malik olmasından və kilsənin dəstəyindən irəli gəlirdi. Hakimiyyət sinif dünyəvi və ruhani aristokratiyadan formalaşmışdı. Qüdrətli zadəganlar iri torpaq sahələrinə nəzarət edirdilər. Onların var-dövlətinin və gücünün mənbəyi məhz bu torpaqlar idi. Zadəganlar öz mülklərində kifayət qədər geniş muxtariyyətə malik olmaqla yanaşı, dövlətin qurumlarında da hakim mövqə tutur, əsas etibarilə hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdılar. Knyazla zadəganlar arasındakı münasibətlər çox vaxt şübhə və ədavətlə xarakterizə olunurdu, çünki mərkəzi hakimiyyətin knyazların imtiyazlarını, siyasi immunitetini zəiflətmək cəhdlərinə onlar daima müqavimət göstərirdilər. Bununla əlaqədar olaraq, knyaz ambisiyalı və narazı zadəganların meydan oxumasına qarşı daima ehtiyatlı olmağa məcbur idi. Knyazlığın çiçəklənməsində böyük rol oynamasına baxmayaraq, tacir və sənətkarlardan formalaşan kiçik, orta sinfin dövlət işlərinə qarışmaq imkanları az idi. Sosial piramidanın təməlini əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər formalaşdırırdı. Əhalinin ən çoxsaylı bu təbəqəsini qanunlar, iqtisadi zərurət dünyəvi və ruhani aristokratların tabeçiliyinə keçirmişdi. Ancaq əsas etibarilə aqrar xarakter daşıyan həmin cəmiyyətin sərvətini öz əməyi, ödədiyi vergilərlə məhz kəndli sinfi formalaşdırırdı. Ruhani təbəqəsi və kilsə bir institut kimi alban cəmiyyətində mühüm rol oynayırdı. Bəzi müəlliflər Qafqaz Albaniyasında xristianlığın həvarilərin vaxtında yayılmağa başladığını vurğulayaraq, bu dinin alban əlifbasının yaradılması, eləcə də Suriya və Yunan dilindəki "İncil"in alban di-

linə tərcüməsi sayəsində daha da geniş ərazini əhatə etdiyini, daha da gücləndiyini qeyd edir [Мамедова, 1986, c. 217–229].

Bu baxışa görə, təxminən eramızın 340-cı illərində Alban Kilsəsi avtokefal idi və çox sayda erməni müəllifin təkidlə iddia etməsinə baxmayaraq, qətiyyətlə erməni kilsəsinə tabe deyildi [Azərbaycan Tarixi, T.2, 1998, s. 78–80]. İstənilən halda bunu deyə bilərik ki, VII əsrin əvvəllərində Alban Kilsəsi artıq mühüm iqtisadi və siyasi gücə çevrilmişdi. O, knyazdan sonra ikinci ən böyük torpaq mülkiyyətçisi idi. Kilsə öz torpaqlarını ianələr və satınalmalar yolu ilə daima genişləndirirdi. Çoxsaylı ruhani təbəqəsinin başında, kilsənin, kilsə üzvlərinin üzərində qeyri-məhdud hakimiyyətə malik katolikos və ya patriarx dayanırdı. O, hətta knyaza da meydan oxuya bilirdi və mürtəd elan etməklə hədələyərək, adətən, ən inadkar zadəganları belə özünə tabe edirdi [Dowsett, 1961, p. 137]. Öz növbəsində, yepiskopların da başçılıq etdikləri yepiskopluqlarda hakimiyyəti böyük idi. Nə katolikoslar, nə də yepiskoplar öz fəaliyyətlərini kilsə ilə məhdudlaşdırmırdılar. Onlar mühüm dövlət işlərində iştirak edir, tez-tez çətin diplomatik məsələlərin həllini öz öhdələrinə götürürdülər.

VII əsr albanların tarixində dönüş nöqtəsi olmuşdur. Həmin dövrdə dörd güclü qonşu Albaniya üzərində nəzarət uğrunda rəqabət aparırdı: qərbdə Bizans, şimalda xəzərlər, cənubda isə İran və (sonra da) ərəblər. Albaniya ətrafında münaqişə VII əsrin əvvəlində (603–628) İranla Bizans arasında gedən sonuncu müharibə zamanı başlamışdı. Bəzi alban zadəganları fürsətdən istifadə edərək İranın süzerənliyinə qarşı üsyana qalxdı. Bu üsyana geniş xalq kütlələri dəstək verirdi. Katolikos Viro (596–630) üsyanda yaxından iştirak edirdi. Belə ehtimal var ki, o, hətta üsyana rəhbərlik etmişdir. Taleyin qəfil burulğanları Vironun həbs edilərək İran hökmdarının sarayına gətirilməsi ilə nəticələndi (bunun səbəbləri barədə məlumat azdır). O, həmin sarayda şahın zövcəsinin himayəsinə sığına bilmişdi. Sürgündə olduğu müddət ərzində Viro Albaniyanın mənafeyi naminə özünün diplomat və danışıq aparmaq qabiliyyətindən axıra kimi faydalanmışdı. Onun bu bacarıqları “Albaniya kilsəsinin İran yığıncağı” (612–613) adlandırılan toplanışında özünü xüsusilə qabarıq şəkildə göstərmişdir. Həmin məclisdə II Xosrova (591–628) Xalkedon və Anti-xalkedon doqmaları izah edirdi [Себеос, 1939,

c. 104]. Viro sürgündə olmasına baxmayaraq, həmçinin Albaniyanın hakim sülaləsi ilə əlaqədar siyasi məsələlərə də qarışırdı. O, II Xosrovdan Mehranilər sülaləsindən olan alban knyazlarına “Girdiman hakimləri və Albaniya knyazları” titulu verilməsi barədə fərman ala bilmiş, 627-ci ildə Varaz Qriqoru ilk knyaz olaraq İranın paytaxtı Ktesifonda özü xaç suyuna salmışdır [Dowsett, 1961, p. 109, 229; Буниятов, 1962, c. 15–20].

Ancaq elə həmin il Albaniya üçün şimalda yeni təhlükə yarandı. 626-cı ildə İrana qarşı Bizans imperiyası ilə birləşən xəzərlər Qafqazı istila etmiş, Albaniyada kütləvi qırğınlar və dağıntı törətmişlər [Артамонов, 1962, c. 145–154; Dowsett, 1961, p. 81–84]. 629-cu və ya 630-cu ildə Albaniya xəzərlərin təbəçiliyinə keçdi. Xəzərlər əhalinin bütün təbəqələrindən böyük məbləğdə xərac toplayırdılar. Ancaq tezliklə onlar şimala doğru geri çəkildilər və Albaniya İranla əlaqələrini bərpa etdi.

Alban knyazları cənubdan gələn təhlükənin nə dərəcədə ciddi olduğunu tez başa düşmüşdülər. Ərəblərdən öz ölkələrini müdafiə etmək üçün onlar arabir döyüş meydanlarını seçsələr də, əsas etibarilə diplomatik üsullara əl atır, qonşuları arasındakı ədavətdən istifadə etməyə çalışırdılar. Xəlifə Ömər (634–644) hakimiyyəti dövründə ərəblərin İrana qarşı başladığı hərbi kampaniyanın gedişində istedadlı hökmdar Cavanşirin (636–684) başçılıq etdiyi Albaniya qüvvələri farslar tərəfində vuruşmuş, ancaq Qədisiyə döyüşündə ərəblər qalib gəldikdən sonra Albaniyaya qayıtmışlar [Dowsett, 1961, p. 109–113; Буниятов, 1964, c. 71–74].

Ərəblər şimala doğru irəliləməyə davam edərək, 642-ci ildə Nihavənd döyüşündə İran ordusunu məğlub etdikdən sonra Albaniya sərhədlərinə gəlib çatdılar. Artıq özündən dəfələrlə güclü düşmənin qarşısında təkbaşına qalan Cavanşir onu müdafiə etməsi xahişi ilə Bizans imperatoruna müraciət etdi və əvəzində onun vassalı olacağını bildirdi. II Konstans (641–668) bu təklifə müsbət cavab verdi, çünki onun özü də məğlubedilməz görünən ərəb ordularına qarşı müttəfiq axtarırdı. Uzun müddət davam edən danışıqlardan sonra iki hökmdar 654-cü ildə formal ittifaq qurdular [Dowsett, 1961, p. 116–119].

Ancaq onların münasibətlərinə bəzi dini məsələlər kölgə salırdı. Albanların böyük əksəriyyəti monofizit idi, yəni İsanın yalnız bir Tanrı təbiətinin ol-

duğunu və onda insan təbiətinin olmadığını qəbul edirdilər. Buna görə də, onlarla 451-ci ildə keçirilmiş Xalkedon məclisində diofizitliyi qəbul etmiş, yəni İsa-nın həm Tanrı, həm də insan təbiətinin, yəni ikili təbiətinin olduğunu hesab edən Bizanslıların arasında fikir ayrılıqları mövcud idi. Albanların əksəriyyətini təşkil edən monofizitlər həmin ittifaqın Bizansın diofizit nüfuzunun Albaniyaya sirayət etməsinə şərait yaratdığını düşünərək, ona qarşı çıxırdı. Bu narazılıq o qədər güclü idi ki, Albaniya torpaqlarındakı Bizans ordusunun əsgərləri yerli əhaliyə müttəfiq deyil, düşmən kimi yanaşırdılar [Себеос, 1939, с. 155].

Albaniya ilə Bizans arasında saziş bağlandığı ildə xəlifə Osman (644–656) Bizans imperiyasının irəliləməsinin qarşısını almaq məqsədilə böyük qoşun göndərdi. Həmin qoşunun bir hissəsi (yəqin ki, Bizans imperiyası ilə ittifaqa cavab olaraq) Albaniyaya daxil olaraq bir çox şəhəri, o cümlədən paytaxt Bərdəni tutdu. Ancaq ərəblər bununla kifayətlənərək az sonra geri çəkildilər. Nəticədə, Alban dövləti öz mövcudluğunu davam etdirə bildi [Тер-Гевондян, 1977, с. 38–44; Буниятов, 1964, с. 36; Н.М.Велиханлы "История изучения арабской исторической и географической литературы об Азербайджане (IX–XIII вв.)].

Xəlifə Əlinin (656–661) dövründə o, xilafətdə meydana gələn hərc-mərcliyi fürsət bilərək, ərəblərə qarşı müdafiə olunmaq üçün II Konstansla yeni ittifaq bağlamaq niyyətinə gəldi. 660-cı ildə onlar anlaşma əldə edə bilsələr də, bunun Albaniya üçün elə də faydası olmadı. Belə görünür ki, Cavanşir (xüsusilə də xəzərlərin 662-ci ildə növbəti dağıdıcı basqının-

dan sonra) Bizans hökmdarının verdiyi zəmanətlərin uzunömürlülüyünə şübhə edirdi. Cavanşir xəzərlərin hücumunu dəf edərək, onları geri oturmağa bilmişdi. Ancaq onlar iki il sonra qayıtdılar və Kür çayı boyunca aşağı-yuxarı hərəkət edərək soyğunçuluqla məşğul olur, əhalini qarət edirdilər. Cavanşirin yeganə çıxış yolu xəzərlərin vassalı statusunu və mütəmadi olaraq onlara xərac verməyi qəbul etmək idi [Dowsett, 1961, p. 120, 122–123].

Beləliklə, məqalədə VII və VIII əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında həm beynəlxalq əlaqələr müstəvisində, həm də daxili siyasi və dini müstəvidə cərəyan edən, ərəb işğalını şərtləndirən şərait əks olunur. Həmçinin Albaniyanın tədricən, ancaq labüd və amansız şəkildə ərəb xilafətinin iqtisadi və siyasi quruluşlarına inteqrasiyası təhlil edilir. Bu prosesin Ərəb xilafətini zəiflətməsi, digər tərəfdən də Qafqaz Albaniyasının və cəmiyyətinin özünün süqutunu necə şərtləndirdiyi göstərilir. Məqalədə ərəb hökmlərliyinin alban və erməni kilsələri arasındakı ziddiyyətlərlə əlaqəsinə xüsusi diqqət cəlb olunur. Bizans, İran və xəzərlərin dağıdıcı hərbi kampaniyaları Albaniya üçün siyasi və sosial baxımdan böyük çətinliklər törətsə də, Qafqaz Albaniyasının süqutunu şərtləndirən sonuncu böhranın məhz ərəb xilafətinin Qafqaza doğru genişlənməsi olduğu qeyd olunur. Həmin genişlənmənin nəticələrindən biri də Albaniya kilsəsinin müstəqilliyini əlindən alan və alban dilinin ədəbi dil kimi inkişafını dayandıran, bununla da albanların icma hissəsinin təməlini sarsıdan iki prosesə – islamlaşma və erməniləşmə proseslərinə start verilməsi bildirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Артамонов М.И. История хазар. Ленинград, 1962
2. История Азербайджана. Т. 2. Баку, 1998, с. 78–80
3. Буниятов З.М. Обзор источников по истории Азербайджана. Арабские источники. Баку, 1964
4. Буниятов З.М. О деятельности католикаса Албании Виро (596–630) / Ближний и Средний Восток. Сборник статей. Москва-Ленинград, 1962, с. 15–20
5. Мамедова Ф. О политической истории и исторической географии Кавказской Албании. Баку, «Элм», 1986
6. Тер-Гевондян А.Н. Армения и Арабский Халифат. Ереван, 1977
7. История епископа Себеоса / Пер. С. Малхасяна. Ереван, 1939
8. The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci / translated by C.J.P.Dowsett. London, 1961